

“TARIXI ANBIYO VA HUKAMO” - SIYARNOMA

Nurboy JABBOROV

filologiya fanlari doktori, professor

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

jabborov-nurboy@rambler.ru

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14803559>

Annotatsiya: Maqolada payg'ambarlar, avliyolar va shu kabi ulug' shaxslar hayoti hamda faoliyatiga bag'ishlangan asarlarga G'arb adabiyotshunosligidagi kabi “agiografiya” emas, Sharq adabiyoti xususiyatidan kelib chiqib, “siyarnoma” istilohini qo'llash zarurati ilmiy asoslangan. “Siyar” so'zi arab tilidagi “siyrat” kalimasining ko'plik siyg'asi bo'lib, “yo'l”, “sunnat”, “hayot yo'li”, “tarjimai hol” yoki “tartib” ma'nolarini bildirishi, Sharq mumtoz adabiyotidagi payg'ambarlar va avliyolar hayotiga doir badiiy asarlar “siyarnoma” deyilishi maqsadga muvofiq ekani dalillangan. Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari siyarnomaning mukammal namunasi ekani tadqiq qilingan. Shuning barobarida, ushbu siyarnoma Navoiyning “Zubdat ut-tavorix” nomli yirik tarixiy asarining bir qismi bo'lishi mumkinligi haqidagi mavjud ilmiy qarashlar boyitilgan.

Asarda payg'ambarlar ikki guruhga: rasul va nabiy'larga ajratilgani, nabiy'lar hayoti haqidagi ma'lumotlar sulolalar tartibida bayon etilgani aniqlangan. Asarning birinchi qismida Odam Atodan boshlab oltmishdan ortiq payg'ambarlar va ular avlodlarining biografiyalari keltirilgani, ikkinchi qismida esa hakimlar zikri berilgani tadqiq qilingan.

Asarning boshqa siyarnomalardan farqi, birinchidan, Odam alayhissalomdan Jirjis alayhissalomgacha bo'lgan payg'ambarlar zikri kelgani bilan belgilansa, ikkinchidan, nabiy'lar hayoti keng va mufassal yoritilmay, eng muhim va xarakterli ma'lumotlar berilganida, uchinchidan, Muhammad alayhissalom davri voqealari ifodalanmaganida ko'rinishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: agiografiya, siyarnoma, payg'ambarlar, avliyolar hayoti, istiloh, terminologiya, adabiyot, nasr, nazm.

Аннотация: В статье научно обоснована необходимость использования термина «сиярнама», исходя из особенностей восточной литературы, а не «агиография», как в западном литературоведении, для произведений, посвященных жизни и деятельности пророков, святых и подобных великих деятелей.

Слово "сияр" является производной множественного числа от арабского слова "сийрат", что означает "путь", "обрезание", "жизненный путь", "биография" или "порядок". Доказано, что литературные произведения о жизни пророков и святых в классической восточной литературе правомерно называть «сиярнама». Установлено, что «История пророков и мудрецов» Алишера Навои является прекрасным образцом сиярнама. В то же время существующие научные взгляды обогатились возможностью того, что этот сиярнама может быть частью главного исторического труда Навои «Зубдат ут-таворих».

В статье раскрывается, что в данном произведении пророки делятся на две группы: посланники и пророки, а сведения о жизни пророков излагаются в порядке династий. В первой части труда представлены биографии более шестидесяти пророков и их потомков, начиная с Адама, а во второй части рассматриваются упоминания мудрецов.

Уточнены, что произведение отличается от других сиярнама, во-первых, тем, что в нем упоминаются пророки от Адама (мир ему) до Джирджиса (мир ему). Во-вторых, жизнь пророков не освещается подробно, а приводятся лишь наиболее важные и характерные сведения. В-третьих, события времен Мухаммада (мир ему) не описаны.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Ключевые слова: агиография, сиярнамэ, пророки, жития святых, термин, терминология, литература, проза, поэзия.

Annotation: The article scientifically substantiates the necessity of using the term “siyarnoma”, based on the peculiarities of Eastern literature, rather than “hagiography”, as in Western literary studies, for works devoted to the life and activities of prophets, saints and similar great figures.

The word “siyar” is a plural derivative of the Arabic word “siyrat,” which means “path,” “circumcision,” “life's journey,” “biography,” or “order.” It has been proved that literary works about the lives of prophets and saints in classical Oriental literature can be legitimately called “siyarnama”. It is established that “The History of Prophets and Sages” by Alisher Navoi is an excellent example of siyarnama. At the same time, the existing scientific views have been enriched by the possibility that this siyarnama may be a part of Navoi's main historical work “Zubdat ut-tavorih” (“Cream of Stories”).

The article reveals that in this work the prophets are divided into two groups: messengers and prophets, and the information about the lives of the prophets is presented in the order of dynasties. The first part of the work presents biographies of more than fifty three prophets and their descendants, starting from Adam, and the second part deals with the references to the sages.

It is clarified that the work differs from other siyarnamae, first, in that it mentions prophets from Adam (PBUH) to Jirjis (PBUH). Secondly, the lives of the prophets are not covered in detail, but only the most important and characteristic information is given. Thirdly, the events of the times of Muhammad (PBUH) are not described.

Keywords: hagiography, siyarnama, prophets, lives of saints, term, terminology, literature, prose, poetry.

Payg'ambarlar va valiyar hayoti, siyrati va odamzodni hidoyat yo'liga boshlashdek ulug'vor missiyasi haqida jahon adabiyotida ko'plab badiiyat durdonalari yaratilgan. Bu mavzudagi asarlar G'arb adabiyotshunosligida “agiografiya”, rus adabiyotshunosligida esa aksar “ЖИТИЯ СВЯТЫХ” istilohlari bilan atalib keladi. Jumladan, James Palmer fikricha: “Mark Van Uytfanxe “agiografik nutq”ning to'rt xususiyatini: Xudoga yaqin bo'lgan mavzularga asoslanish; hikoyatlarning subyektivligi, ko'proq xalq og'zaki ijodiga asoslangani; ma'lumot berishdan ko'ra ideallashtirish, (Yaratganni) ulug'lash va tarbiyaga alohida e'tibor qaratish kabilarni hisobga olganda bu termin boshqalariga nisbatan yaxshiroqdir. Bu janr biroz yengilroq, azizlar hayoti haqidagi xristian matnlariga to'g'ri keladi” [7,9]. “Краткая литературная энциклопедия”da bunday asarlarga “ЖИТИЯ СВЯТЫХ” nomi bilan quyidagicha ta'rif berilgan: “Xristian cherkovi tomondan kanonlashtirilgan ruhoniylar va dunyoviy shaxslar biografiyasi” [12, 946]. Xo'sh, biz “Qissasi Rabg'uziy”, “Nahj ul-farodis”, “Tarixi anbiyo va hukamo” singari Sharq-islom tafakkuri asosida yaratilgan asarlarni “agiografiya” nomi bilan atashimiz to'g'rimi? Nahotki, jahon adabiyotiga sanoqsiz badiiyat durdonalarini bergan, adab, fasohat va balog'at ilmlariga doir benazir ilmiy asarlarga ega mumtoz Sharq adabiyotshunosligida bu atamaning muodili bo'lmasa? Bu kabi savollar fikr yuritishga arziydi va izlanishga undaydi.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Taassufki, hanuzga qadar milliy adabiyotshunosligimizda bu yo'nalishdagi asarlar to'g'ridan-to'g'ri G'arb terminologiyasi asosida nomlanib kelmoqda. Umuman, biz adabiyotshunoslik terminologiyasi ustida kamdan-kam bosh qotiramiz. Ko'pincha "dunyoda qabul qilingan istiloh" degan tushunchaga tayanib, aksar atamalarni hech bir tahrirsiz, biror o'zgarishsiz qabul qilaverishga odatlanganmiz. Aslida, mohiyatan G'arb adabiyotidan keskin farq qiladigan Sharq xalqlari e'tiqodi va dunyoqarashiga mos asarlar ustida jiddiyroq o'ylash, ular bilan bog'liq istilohlarni milliy adabiyotimiz xususiyatidan kelib chiqib tanlash ilmiy ehtiyojdir. Agar o'zbek mumtoz poetikasida bunday istiloh mavjud bo'lmasa, qardosh xalqlar, zarurat tug'ilganda, Sharq xalqlari terminologiyasiga murojaat qilinsa, muammoga yechim topish mumkin bo'ladi, deb o'ylaymiz. Savol tug'iladi: "agiografiya" istilohining muqobili bormi? Qaysi istiloh uning o'rnini bosa oladi. Ko'p yillik izlanishlarimiz natijasida o'zbek va qardosh turkiy xalqlar terminologiyasidan bunga muqobil istiloh topilmadi. Izlanishlarni muttasil davom ettirdik. Mumtoz adabiyotimizning asosiy istilohlari olingan arab adabiyotshunosligi hamda ilohiyotshunosligiga doir manbalarni o'rganish jarayonida mazkur muammoga yechim topgandek bo'ldik.

Arab ilohiyotshunosligida "Ilm us-siyar" degan atama bor. Payg'ambarlar, avliyolar va shu kabi ulug' siymolar hayot yo'liga doir asarlar ana shu ilm orqali o'rganiladi. Buyuk vatandoshimiz Imom Abu Bakr Mas'ud ibn Ahmad Al-Kosoniyning "Badoyi' us-sanoyi' fi tartib ish-sharoyi'" asarida "siyar" atamasiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Siyar" so'zi arab tilidagi "siyrat" kalimasining ko'plik siyg'asi bo'lib, "yo'l", "hayot yo'li", "tarjimai hol" yoki "tartib" ma'nolarini bildiradi [8,97]. "Al-Mo'jam al-Vasit" lug'atida "siyrat" so'zi mana bunday izohlangan: "Siyrat" – sunnat, yo'l ma'nolarini bildiradi. Inson va boshqa (jonzo)tlar tushib qoladigan holat ham "siyrat" deyiladi. "Nabaviy siyrat" va "Siyrat kitoblari" deb ham ishlatiladi. Bunda "Siyrat" so'zining "yo'l" degan ma'nosi olingan. "Nabaviy siyrat" deganda u zotning nasl-nasablari, odob-axloqlari, tarixiy ishlari va g'azotlari tushuniladi. "Falonchining siyratini o'qidim" deyilganda, bundan: "Uning hayotiy tarixini o'qidim" degan mazmun anglashiladi" [5, 467]. "Toj ul-Urus" asarida yozilishicha: "Siyrat" so'zi lug'atda "yo'l" degan ma'noni anglatadi. Shuningdek: 1) avvalgilarning siyratida, ya'ni, yo'lida yurish; 2) ko'rinish, degan mazmunda ham qo'llanadi" [9, 117]. Muallif bunga Qur'oni karimning Toha surasi 21-oyatini dalil sifatida keltiradi:

قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى

Ya'ni: "Biz ularni tez orada avvalgi siyratlariga ya'ni ko'rinishlariga qaytaramiz".

Bundan tashqari, ushbu istiloh olimlar tomonidan turlicha izohlangan. Siyrat so'zi (سَيْرَة) lug'atda: yo'l, holat, ko'rinish degan ma'nolarni anglatadi. "Siyrat" so'zining

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

ko'plik shakli “siyar” (سَيَر) ko'rinishida bo'ladi [6, 299]. Bu so'z istilohda: “Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga oid so'z, amal, tasdiq yoki sifatlariga nisbatan ham aytiladi. Bu izoh muhaddislar tomonidan sunnatga berilgan ta'rifga sinonimdir” [14, 12]. Demak, “siyrat” so'zining ko'plik shakli bo'lgan “siyar” kalimasi payg'ambarlar va avliyolar hayot yo'li, axloqi, turmush tarzi va butun faoliyatini o'zida mujassam etadi. Shunga ko'ra, “Ilm us-siyar” – “Siyar ilmi” atamasi ilohiyotga oid istiloh sanaladi. Endi bu yo'nalishdagi badiiy asarlarni qanday istiloh bilan nomlagan ma'qul, degan navbatdagi savolga javob izlash zarurati tug'iladi. Bizningcha, “siyarnoma” atamasi payg'ambarlar va valiyar hayotiga doir badiiy asarlar mohiyatini to'laqonli ifodalaydi. Milliy adabiyotimizda shunga yaqin atamalar bor. Jumladan, maktub xarakteridagi asarlar – noma, sayohat yo'nalishidagi asarlar sayohatnoma deb atalib kelayotgani “siyarnoma” istilohi adabiy-estetik mezonga har jihatdan muvofiq kelishiga dalil bo'la oladi. Shunga ko'ra, Nosiriddin Rabg'uziyning “Qissasi Rabg'uziy”, Mahmud ibn Ali as-Saroyining “Nahj ul-farodis”, Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” singari asarlari siyarnoma turkumiga mansub, deyish to'g'ri bo'ladi.

Siyarnomalar ichida hazrat Alisher Navoiyning 1485–1489 yillar orasida yozib tugallangan “Tarixi anbiyo va hukamo” asari alohida ajralib turadi. Asarda, boshqa siyarnomalardan farqli ravishda, Muhammad alayhissalom davri voqealari berilmagan. Buni olimlar turlicha izohlagan. Jumladan, akademik Aziz Qayumov fikricha: “Tarixi anbiyo va hukamo” deb atalmish bo'lgan kitob Navoiy yozgan yoki yozmoqchi bo'lgan katta bir tarix kitobining boshlang'ich qismi [17, 22]. Demak, buyuk mutafakkir Muhammad alayhissalom siyratini alohida batafsil yoritishni niyat qilgan ko'rinadi. Chunki lirik kulliyoti “Xazoyin ul-maoniy”ning har bir devonida hamda “Xamsa”ning har besh dostonida na'tlar, me'roj vasflarini bitgan hazrat Navoiy boshqa payg'ambarlar tarixini bayon etgani holda Rasululloh sallollohu alayhi vasallam davri voqealari haqida asar yozmasligi mumkin emas edi. Bundan tashqari, “Muhokamat ul-lug'atayn”dagi: “Bu “Xamsa” shug'lidin chun farog'at topibmen, taxayyulim getinavardin salotin ta'rix dashtiga chopibmen, chun noma savodi zulmatidin “Zubdat ut-tavorix” adosin tuzupmen, salotin o'lgan otin bu hayvon suyi bila tirguzupmen” [3, 527], degan fikrlar hazrat Navoiyning tarixiy-badiiy nasrda yirik asar yozishni niyat qilganidan dalolat beradi. Bu so'zlardagi “Zubdat ut-tavorix” (“Tarixlar sarasi”) nomi “Tarixi anbiyo va hukamo” hamda “Tarixi muluki Ajam”ning umumiy nomi, deyish mumkin. Bundan tashqari, hazrat Navoiy “Tarixi anbiyo va hukamo”da: “Chun bu tarixki bitiladur, xotirda andoqdurkim, Sultoni sohibqiron holot va ansobi mazkur bo'lg'ay, inshoallohu taolo ul Yofas tarixig'a mavqufdur. Chun bo'lg'usidur muncha bila ixtisor qilildi” [3, 544], deb Sulton Husayn Boyqaro tarixini bitish niyati borligini

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

alohida ta'kidlaydi. Bundan ma'lum bo'ladiki, buyuk adib o'z oldiga "Zubdat ut-tavorix"da Odam alayhissalomdan o'z zamonigacha bo'lgan voqealarni bayon etish maqsadini qo'ygan. Tabiiyki, badiiy-tarixiy nasrda bitiladigan mazkur asar "Tarixi anbiyo va hukamo"dan boshlanib, temuriylar saltanati va Husayn Boyqaro hukmdorligi davri bilan yakunlanishi rejalashtirilgan, deb hisoblash mumkin.

"Tarixi anbiyo va hukamo" hamda "Tarixi muluki Ajam" uslubidan va "Zubdat ut-tavorix" sarlavhasidan ham ayonki, Buyuk adib ijodiy niyati eng ahamiyatli, insoniyat va millat kechmishida alohida o'rin tutuvchi hodisalarnigina yoritish bo'lgan.

Hazrat Navoiy "Tarixi anbiyo va hukamo"da payg'ambarlarni ikki guruhga: rasul va nabiylarga xoslaydi. Payg'ambarlik to'rt darajada ekani haqida yozadi.

1. G'ayri mursal.
2. Mursal.
3. Ululazm.
4. Xotim.

Buyuk adib so'zlaridan vahiy bilan emas, ilhom yoki tush bilan elga rahnamolik qilganlar g'ayri mursal payg'ambarlar ekani anglashiladi. "Va g'ayri mursal adadi va asomiysining otlarin bitib, aksar, balki borcha kutubda tahqiq bo'lmag'on jihatidin nuqta ham qo'ymaydurlar va vaqoye' va holotlarini bitmaydurlar. Muborak ismlarin g'alat bitmak beadablig' va ahvollarin sharh qilmoq befoyda ko'rungan uchun, alar zikridin qalam jurdai xush xiromidin inon tortildi. Va ba'zi Jirjis a. s. g'ayri mursal debdurlar" [3, 596]. G'ayri mursal payg'ambarlar soni va ismlari aniq bo'lmagani, ularning voqealari va holotlarini bilmagani bois muallif aksar tarix kitoblarida ular haqida ma'lumot berilmaganini ta'kidlaydi. Siyarnoma yozish talablari va odobiga qat'iy rioya etgani, g'ayri mursal payg'ambarlar ismini xato yozishni beadablik hisoblagani bois o'zi ham bu haqda yozishni maqbul ko'rmaydi.

Hazrat Navoiy payg'ambarlar adadi ayon emasligi, ba'zi tarixchilar yuz yigirma to'rt ming va ayrimlar sakkiz ming deyishi haqida yozar ekan, "bulardin uch yuz o'n uchi mursal debdurlar" [3, 596], degan ma'lumotni keltiradi. Asarda yozilishicha, vahiy Jabroil alayhissalom orqali kelgan payg'ambarlar mursal hisoblanadi. Siyarnomada bu haqda shunday deyilgan: "Chun mursal adadi va asomiysi g'ayri mashohir ma'lum ermas, g'ayri mursalg'a ham ne yetkay. Ammo mursalni mo'tabar kutubdin ulcha mumkindur sa'y va ehtiyot qilib zikr qilildi" [3, 596]. Ushbu fikrlar buyuk adibning mursal payg'ambarlar hayotiga doir ma'lumotlarni yoritishda nechog'liq katta mas'uliyat bilan yondashganidan dalolat beradi.

Siyarnomada yozilishicha, samoviy kitob nozil etilib, shariati bo'lsa, ululazm payg'ambarlar sanaladi. "Ululazm uldurkim, bovujudi bu iki shaq anga kitobi osmoniy kelmish bo'lg'ay va boshqa shariati bo'lg'ay" [3, 596].

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Xotim payg'ambar – undan keyin nabiy kelmasligi hisoblanib, tabiiyki, bu – hazrat Muhammad alayhissalom maqomi. Hazrat Navoiy ta'biricha: “Va xotim ulkim, bovujudi bu iki shaq ondin so'ngra payg'ambar bo'lmag'aykim, bu sifat hazrati Muhammad arabiy sallallohu alayhi va alo olihi va ashobihi vasallamg'a musallamdur, bas” [3, 596]. Siyarnomaning ikki o'rnida Muhammad s.a.v. nomi keltirilgan. Birinchisi, Odam alayhissalom qissasida, Tangri taoloning olam va odamni yaratmoqdan murodi Muhammad alayhissalom ekani zikr etiladi. Ikkinchisi, yuqorida zikr etilgan xotim payg'ambar haqidagi xabarda.

Asarda payg'ambarlar hayoti haqidagi ma'lumotlar sulolalar tartibida bayon etilgan. Odam Ato (a.s)dan boshlab, jami oltmish payg'ambar zikri berilgan bo'lib, ulardan o'ttiz yetti nafari hayot yo'li, nubuvvat davridagi faoliyati va eng muhim voqealar hamda ayrimlarining farzandlari hayotiga doir ahamiyatli ma'lumotlar keltirilgan. Yigirma uch nafar payg'ambarning nomlari zikr etilgan, xolos. Bundan tashqari, Barsisoy, Shamsun, Jurayh, Xanzalas Sodiq, Habibi Najjor singari besh obid hamda Fishog'urs, Luqmoni hakim, Jamosb, Buqrot, Suqrot, Buqrotis, Aflotun, Aristotilis, Bilyonus, Jalyonus, Batlimus, Soduq va Buzurjmehr kabi hakimlar holotlari yoritilgan.

Boshqa siyarnomalar bilan qiyoslaganda, “Tarixi anbiyo va hukamo” o'ziga xos mezonlar asosida bitilgani ayon bo'ladi. Bu o'ziga xoslik Nosiriddin Rabg'uziyning “Qissasi Rabg'uziy” asari bilan qiyoslaganda, ayniqsa, yaqqolroq namoyon bo'ladi. Birinchidan, hazrat Alisher Navoiy siyarnomasi muqaddimasida Nosiriddin Rabg'uziy va boshqa salaflaridan farqli ravishda an'anaviy hamd, munojot va na't berilmagan. Asar to'g'ridan-to'g'ri “Odam salovatullohi alayh xilqati” bayoni bilan ochilgan. “Qissasi Rabg'uziy” esa: “Sonsiz hamd-u sanolar, saqishsiz telim o'gdular, ul Izi azza va jalla karim qudrati birla bizlarni odamiy yaratti... biz zaiflarga Muhammad Mustafo sallollohu alayhi vasallamni payg'ambar izti” [11,9] tarzidagi hamd-u na't bilan boshlagan.

Ikkinchidan, “Tarixi anbiyo va hukamo” asarini buyuk adib o'z ijodiy niyati haqidagi mana bu so'zlar bilan yakunlaydi: “Chun anbiyo alayhissalom so'zi va ubbod va hukamo tarixi alal-ijmol mazkur bo'ldi, emdi Ajam muluki zikriga shuru' qilali va min Allohit-tavfiq. Vallohu a'lamu bis-savob” [4, 718]. “Ijmol” – qisqalik, muxtasarlik, qisqartirish kabi ma'nolarni anglatishi nazarda tutilsa, muallifning maqsadi ayon bo'ladi. Ta'kidlash kerakki, muxtasarlik, qisqalik tushunchalari oz so'zda ko'p ma'no ifodalangani, bir necha kitobda bayon etilishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar bir asarda jamlanganini bildiradi. Asar barcha mo'tabar manbalarda, xususan, 1495-1496 yillarda, xattot Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan ko'chirilgan va ayni kezda Turkiyaning Istanbul shahri, Topkapi saroyi kutubxonasida saqlanayotgan “Revan 808” hamda Fransiyaning Parij kutubxonasidagi “Suppl Turc

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

317” raqamli qo‘lyozmalarida bir xil – yuqoridagi fikrlar bilan yakunlangan. Lekin, afsuski, siyarnoma qo‘lyozmalarida kelgan ushbu xotima asarning nashr nusxalaridan birortasida ham uchramaydi. Demak, hazrat Navoiy tarixiy voqealarni batafsil bayon etishni maqsad qilmagan, muhimdan ham muhimlariga diqqat qaratgan. “Qisasi Rabg‘uziy”da esa payg‘ambarlar hayoti butun tafsilotlari bilan beriladi. Masalan, asarning joriy imlodagi dastlabki nashrida Odam alayhissalom qissasiga 17 sahifa ajratilgan bo‘lsa, “Tarixi anbiyo va hukamo”ning 2011-yilgi nashrida bu qissa 2 sahifada bayon etilgan.

Uchinchidan, hazrat Navoiy payg‘ambarlar haqidagi ma’lumotlarni saralab, eng qimmatlilarini tanlab yoritgan bo‘lsa, Nosiriddin Rabg‘uziy siyrat va holotlarni mufassal bayon etish bilan ham cheklanmay, zarur deb hisoblagan o‘rinlarida siyarlarni to‘ldiruvchi hikoyatlar, bundan tashqari, “Pand va nasihat”, “Foyda”, “Munojot”, “Bashorat” sarlavhalari bilan hikmatlar va Alloh taolaga munojotlarni ham berib boradi. Hatto Iso alayhissalom siyrati haqida yozganda, besh hikoyat berilgan bo‘lsa, Muhammad alayhissalom qissasidan chahoryorlar – hazrat Abu Bakr, Umar, Usmon va Ali r.a. fazilatlarini haqidagi fikrlar ham o‘rin olgani kuzatiladi.

To‘rtinchidan, “Qissasi Rabg‘uziy” muallifi nasriy matn orasida o‘rni bilan to‘rt misradan o‘ttiz satrgacha she‘rlar berib borgan bo‘lsa, “Tarixi anbiyo va hukamo”da she‘rlar hajmi ikki yoki to‘rt misradan oshmaydi. Asar uslubini o‘rgangan Qodirjon Ergashev fikricha: “Navoiy o‘z maqsadidan kelib chiqib, qissa mazmunini muxtasar, izchil bayon qiladi va unda muallif uslubiga xos eng qimmatli xususiyatlar, ...siqqlik, lo‘ndalik, fikrlarning qisqa, ixcham jummalarda ifodalanishi kabilar o‘z aksini topadi” [16. 218].

Beshinchidan, “Qisasi Rabg‘uziy”da Qur’oni karimda zikr etilgan yigirma besh payg‘ambar qissasi berilgan bo‘lsa, “Tarixi muluki Ajam”da Odam alayhissalomdan Jirjis alayhissalomgacha bo‘lgan oltmish payg‘ambar zikri kelgan. Hazrat Navoiy muxtasar yozish evaziga kattaroq ko‘lamdagi tarixni qamrab olishga muvaffaq bo‘lgan. Ana shu xususiyatni ulug‘ mutafakkir o‘zi mana bunday izohlaydi: “Chun bu muxtasarda matlub ixtisordur, ya’ni muarrixona ishlarga qone’ bo‘luldi” [3, 589]. Bu hol ulug‘ adibning ortiqcha so‘z qo‘llamagani, o‘z ijodiy niyatiga monand ravishda ma’lumotlarni ijmol usulida bergani isbotidir. Siyarnomada adabiy va tarixiy uslub sintezi kuzatiladi. “Adabiy uslubga xos xususiyatlar, eng avvalo, “Tarixi anbiyo va hukamo”dagi payg‘ambarlar haqidagi qissalarning har biri o‘ziga xos kompozitsiyaga, mustaqil syujetga ega ekanida, ularning bayon tarzi va matn tuzilishida, qissalardagi personajlar va obrazlar qiyofalarining ochib berilishida ko‘rinadi.. “Tarixi anbiyo va hukamo”da payg‘ambarlarning ko‘pchiligi ayni paytda qissa qahramoni, adabiy personaj va obraz hamdir. Bunda asar uslubining o‘ziga xos jihatlari ularning

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

payg'ambar va inson sifatidagi qiyofalarining ochib berilishida, obrazlarining talqinlarida ko'zga tashlanadi. Navoiy ularning siyratlari va fazilatlarini ko'proq turli lavhalar va detallar yordamida ko'rsatadi" [16, 216].

Har bir payg'ambar qissasiga to'xtalar ekan, buyuk adib ular faoliyatining boshqa nabiylardan farqli jihatlariga alohida e'tibor qaratadi. Jumladan, Shis alayhissalomga sahifa nozil bo'lgani, Ka'ba binosini ilk bor u tosh va ganchdan imorat qilgani aytiladi. Qobil farzandlari kufrga ketib, otashparastlikka mashg'ul bo'lib, Odam avlodlariga zarar yetkazganda, botir va shijoatli Shis alayhissalom ular ustiga qo'shin tortib, fasodlarini daf etgani haqida ma'lumot beriladi. Siyarnomada yozilishicha, Bobildagi Sus shahrini ham Shis alayhissalom bino qilgan. Hazrat Navoiyning yozishicha: "Anushkim, ulug'roq erdi, o'z o'rnida valiahd qilib, olamg'a vido' etti. Va ani Odam a.s. yonida dafn qildilar. Va yoshi to'quz yuz o'n iki yilg'a yetti" [3, 541].

Ayyub alayhissalom qissasida inson kamoloti va saodatida sabrning tutgan o'rni ta'sirli ifodalanadi. "Yana bir e'tiborli jihati, Alisher Navoiy payg'ambarlarning iymoni, sabri va yuksak fazilatlarini alohida tasvirlaydi. Masalan, Ayyub (a.s.)ning boshiga tushgan tashvish va balolar ham uni Allohga ibodat qilishdan to'smaganini aytarkan, bu bilan sevgi va do'stlikning sobit bo'lishi haqidagi g'oyalarini bayon qiladi" [13, 220].

Asarda har bir payg'ambar qissasi muxtasar bayon etilgach, xulosa nazmda beriladi. "Masnaviy", "ruboiy", "bayt", "she'r" va ayrim o'rinlarda "nazm" nomi bilan keltirilgan bu she'rlarda qissasi keltirilgan payg'ambarlar ismi talmeh vazifasini o'tab, inson umri hatto u nubuvvat ne'mati bilan siylangan bo'lsa ham, foni ekani haqidagi hayot falsafasi badiiy talqin etiladi. Siyarnomadagi she'riy parchalar payg'ambarlar qissasini to'ldirish, izohlash yoki xulosalash uchun xizmat qiladi. Masalan, Shis alayhissalom qissasidan keyin "Ruboiy" sarlavhasi bilan mana bu she'r keltirilgan:

Gar Shis va gar Qobil erur, gar Hobil,
Yoshlari agar yuz yil erur, gar ming yil,
Bir necha kun etsalar jahonda ta'til,
Oxir borig'a ajal buyurur ta'jil [3.541].

Ya'ni Shis bo'ladimi, Qobil yoki Hobilmi, yuz yoki ming yil yashasa ham, jahonda bir necha kun ta'til etadi, xolos. Oxiri barchasiga ham shoshilinch ravishda ajal kelishi tayin. Bu orqali buyuk adib o'quvchini ogohlikka chaqiradi. Cheklangan umrni ezgulikka sarflash zarurligini uqtiradi.

Shis alayhissalomning o'g'li Anush qissasini yozar ekan, hazrat Navoiy birinchi bo'lib Anush xurmo daraxtini ekkani va sadaqani joriy etganini ta'kidlaydi. Shu bois uning zamonida tinchlik va farovonlikka erishilgani aytiladi. Siyarnomada yozilishicha: "Va avval kishikim, sadaqa rasmi paydo qildi, ul erdi. Ul sababdinkim, aning zamonida

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

rafohiyyat ko'p bo'ldi. Va oncha qo'y va uy va soyir bahoyim paydo bo'ldikim, hech hisobin bilmas erdi. Ul buyurdikim, chun Haq taolo hisobdin ortuq mol karomat qilibdur, har mingdin birin ayirib, muhtojlarg'a bering" [3, 541]. Ya'ni uning davrida qo'y, qora mol va boshqa jonivorlar hisobiga yetib bo'lmaydigan darajada ko'paygan. Bu ne'matning shukronasiga Anush har mingtadan bittasini muhtojlarga sadaqa qilgan. Hazrat Navoiy fikricha, Anush payg'ambar emas, valiy edi. Odil va saxiy kishi bo'lgan, o'z avlodi va xizmatidagi kishilarni Odam alayhissalom diniga da'vat etgan. "Tarixi Ja'fariy"ga tayanib, uning zamonida Suvod mulkida bir ajdaho paydo bo'lib, xalqqa ko'p talafot yetkazgan. Anush o'sha ajdahoni Odam alayhissalom jannatdan olib kelgan aso bilan urib o'ldirgan. Muso alayhissalom qo'lida ajdahoga aylangan aso ana shu ekani aytiladi.

"Tarixi anbiyo va hukamo"ni yozar ekan, hazrat Alisher Navoiy zarur o'rinlarda boshqa ishonchli tarixiy manbalarga ham murojaat etadi. Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" va Mirxondning "Ravzat us-safo"si, bundan tashqari, "Tarixi Ja'fariy", "Tarixi Banokatiy", "Tarixi guzida" singari asarlarga havolalar berilgan. Ma'lumki, hazrat Navoiy zikr etgan "Tarixi Ja'fariy" asari 1447-1452 yillarda yozilgan bo'lib, o'rta asrlarning mashhur muarrix Sayyid Ja'far ibn Muhammad Husayniy Ja'fariy qalamiga mansub. "Tarixi Banokatiy" asarining muallifi XIV asrning atoqli tarixchisi Abu Sulaymon Banokatiydir. Asarning to'liq nomi "Ravzat uli-l-albob fit-tavorix va al-ansob" ("Ulug' kishilarning tarixi va nasablari haqida oqillar bog'i") bo'lib, qisqacha "Tarixi Banokatiy" deyilgan. "Tarixi guzida" esa Hamdulloh Mustavfiy Qazviniiy tomonidan yozilgan bo'lib, asarda olam yaratilishidan to milodiy 1329 (hijriy 729) yilgacha bo'lgan davr voqealari tasvirlangan.

Siyarnomada turkiylarning otasi Yofasning mursal payg'ambar ekani aytiladi: "Yofasni payg'ambari mursal debdurlar. Va ani yeti o'g'li bor erdi: Buka, Xizr, Suqlob, Rus, Bik, Chin, Kamo. Ba'zi sekiz o'g'ul debdurlar va sekizinchi Torax debdurlar. Va Iskandar Zulqarnayn Yofasning to'rtinchi o'g'lidur Rus naslidin" [3, 544]. Iskandar Zulqarnayn Yofas avlodidan dunyoga kelgani haqidagi xabar, ayniqsa, qiziqarli.

Hazrat Navoiy barcha asarlarida bo'lgani kabi siyarnomada ham buyuk salafлари nomlarini ehtirom bilan tilga oladi. Yusuf alayhissalom qissasini bayon etishdan avval "ahsan ul-qisas"ning "...g'arobat va shirinligi uchun akobir ham nazm va ham nasrda aning sharhi asbobin tuzubdurlar va bayonida sehrlar ko'rguzubdurlar" [3, 553], deya bu qissa mazmunida juda ko'p badiiyat durdonalari yaratilganiga ishora qiladi. Yusuf alayhissalomning husni va jamoli ta'rifga muhtoj bo'lmagani kabi uning qissasi haqida benazir asarlar yozgan Firdavsiy Tusiy, Abdurahmon Jomiy va Shayx Iroqiy fazli va kamoli vasfga ehtiyoj sezmasligini alohida ta'kidlaydi. "Komi xotirg'a bu orzuni kechururkim, inshoalloh umr omon bersa, turk tili bila – o'q kofurchun varaq uzra

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

xomai mushkin shamomani surgay. Va bu qissa nazmin ibtido qilib, intihosig'a yetkurgay" [3, 554], deb o'zi ham turkiy tilda Yusuf alayhissalom qissasi haqida asar yozish niyati borligini alohida ta'kidlaydi.

Asarning ikkinchi qismida hakimlar zikri berilgan. Jumladan, Luqmon, Fishog'urs, Jomosb, Buqrot, Buqrotis, Suqrot, Aflotun, Aristotilis, Balinos, Jolinus, Batlimus, Sodiq, Buzurjmehr kabi hakimlar haqida muxtasar ma'lumotlar keltirilgan. Har bir hakim zikridan keyin uning o'ziga xos hikmati she'rda beriladi. Masalan, Buqrot hakim to'g'risida to'xtalganda, hazrat Navoiy mana bunday yozadi: "Oqil uldurkim, bu qisqa umrni bir nimaga sarf qilg'aykim, zaruratroqdur, ya'ni oxirat maslahati va Tengri taolo rizosi.

Kishiki qildi amal Tengrining rizosi bila,
Haq etti oxiratin kom-u muddaosi bila" [3, 600].

Hakimlarning eng ahamiyatli hikmatlari she'r shaklida ifodalangani siyarnoma badiiyati va ifodaning ta'sir kuchi yuqori bo'lishini ta'minlagan.

Siyarnoma xarakteridagi asarlarda payg'ambarlar hayoti, xavoriq va odatlari hamda nubuvvatga doir faoliyatini yoritishda asosiy va birlamchi manba Qur'oni karim va hadisi shariflardir. Shuning uchun ham bu tipdagi asarlarda muallif ijodiy niyatini ta'sirli va aniq ifodalashda, badiiy matnning ta'sir kuchini oshirishda, asardagi payg'ambarlar qissasiga xos eng asosiy jihatlarni urg'ulashda oyat va hadislardan foydalaniladi. "Tarixi anbiyo va hukamo"da ham ayni xususiyat yetakchilik qiladi. Asar matnida oltmish uch o'rinda Qur'oni karim oyatlaridan iqtibos olingan.

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا

Odam alayhissalom qissasida iqtibos sifatida olingan ushbu oyat mazmuni: "Va Alloh Odamga hamma narsaning ismini o'rgatdi".

Shayx Usmonxon Temurxon Samarqandiy mazkur oyatni quyidagicha tafsir qilganlar: "Alloh taolo Odam alayhissalomga jannatda O'zi yaratgan narsalarning ismini bildirishni ilhom qildi va bu nomlarni farishtalarga ham ko'ndalang qildi: "Agar so'zlaringiz rost bo'lsa, mana bu narsalarning ismini Menga aytib ko'ringlar-chi!" Ushbu oyati karimada insonga berilgan ilmning cheksiz-chagarasiz ekaniga ishora bor. Ushbu oyati karimada insonning bilim darajasi hatto farishtalardan ham ustun ekani, Odam alayhissalomning fazlini izhor qilish va inson ne sababdan yaratilganini bayon etish bor" [14, 44]. Siyarnomada mazkur oyati karimadan keyin mana bunday izoh berilgan: "...va maloikai muqarrab aning ilmiga mu'tarif bo'ldilar va Tangri taolo hukmi bila anga sajda qildilar" [3,539]. Siyarnoma matnidagi ushbu iqtibos ilm o'rganish, ilm orqali Haq taoloni tanib, kamolotga erishmoq, o'zi mansub millat va o'zi yashayotgan jamiyat ravnaqiga xizmat qilmoq Odam alayhissalom farzandlari zimmasidagi vazifa ekaniga urg'u beriladi.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Hazrat Navoiy asarda inson boshiga ko'plab sinovlar tushishi, sobit iymon egalarigina bu imtihondan muvaffaqiyat bilan o'tib, Haq taolo fazli bilan saodatga erishmog'i mumkinligini Idris a.s. taqdiri misolida tasvirlaydi. Ul zotning otasi Yazid zamonida e'tiqodi buzuq odamlar ko'paygani, unga butparastlikni man' etish haqida vahiy kelgani, Qobil avlodini iymonga keltirish uchun jiddu jahd qilgani aytiladi. Idris a.s. xalq orasida “musallas un-ni'ma” – uchinchi payg'ambar, uchinchi hakim va uchinchi podshoh sifatida shuhrat qozongani zikr etiladi. Xat va nujum ilmiga asos solgani, “kiymak va yemak andin qolgan”i, unga Haq taolodan o'ttiz sahifa nozil etilgani, uning zamonidan Nuh a.s. zamonigacha to'rt yuz o'ttiz to'rt yil ekani haqida ma'lumot beriladi. Alloh taolo Idris a.s.ning vafotini odamzod ko'rmasligini iroda etgani ta'kidlanadi. Siyarnomada yozilishicha: “Ham shar' ahli qoshida, ham tarix ahli olida aqida budurkim, ul tirikdur va bihishtdadur” [3, 542]. Ya'ni shariat olimlari va tarixchilar ham Idris alayhissalom tirik va jannatda ekaniga inonadilar. Ana shu haqiqat tasdig'i uchun hazrat Navoiy oyati karimadan iqtibos keltiradi:

وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا

Ushbu oyat tarjimasi: “Biz uni yuksak martabaga ko'tardik”. Tafsirda esa quyidagilarni o'qiymiz: “Ya'ni, “Biz payg'ambarimiz Idrisning qadrini oliy, maqom-martabasini yuksak qildik”. Ba'zi ulamolar ushbu oyatni tafsir qilib, u kishi oliy makon bo'lmish jannatni maskan tutgan, zero, bundan ham yuksak sharaf, martaba yo'q, deyishgan” [14, 210].

Umuman, Qur'oni karim oyatlari siyarnomadagi payg'ambarlar tarixiga oid ma'lumotlarning ta'sir kuchini oshirgan, badiiy quvvatini yuksaltirgan. Hazrat Navoiy qarashlarining kuchli asosga ega bo'lishini ta'minlagan.

Siyarnomada hadislardan nisbatan kamroq istifoda etilgan. Jumladan, Odam alayhissalom tarixida quyidagi hadis kelgan:

حَمَرْتُ طِينَةَ آدَمَ بِيَدَيَّ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا

“Odamning loyini qirq tong (qudrat) qo'lim bilan qordim” mazmunidagi bu hadis Imom Abu Homid al-G'azzoliyning “Ihyou ulumid-din” kitobi, 6-jild 296-betida kelgan. Ammo ushbu hadisni buyuk muhaddis olim Imom Taqiyuddin As-Subkiy o'zining “Musnadi Subkiy” nomli hadis kitobining 6-jildi 374-betida: “Men bu hadisning sanadini bilmayman. Bu hadis zaifdir”, degan.

Fir'avn qizining xizmatkori qaynab turgan qozonga tashlanayotganda, uning qo'lidagi chaqaloq onasiga mana bu hadisni aytadi:

اصبري يا أمه فقد وصلت الى الله و نلت رضاه و ليس الآن بينك و بين الجنة خطوتاه أو خطوتين

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

“Sabr qiling, ey onajon, Siz Allohga yaqinlashib, uning rizoligini topdingiz. Siz bilan jannat orasida ikki qadamgina qoldi”. Bu hadis Sa'id ibn Vahb al-Qahtoniyy Yosir Fathiyning “Az-Zikr vad-dua val- ilaj bir-ruqo min al-kitabi vas-sunnah” kitobida kelgan.

Siyarnomada ushbu ikki hadis matni keltirilgan, xolos. Boshqa o'rinlarda hadislar matni uchramaydi. “Abdulloh ibn Umar roziyollohu anhumodan naql qilibdurlarkim” kabi iboralar bilan hadislariga ishora qilib ketilgan. Bunga o'xshash ishoralar asarning o'n bir o'rnida kelgan.

Xulosa qilib aytganda, G'arb va rus adabiyotida xristian diniga doir asarlarga nisbatan qo'llangan “agiografiya” istilohining to'g'ridan-to'g'ri Sharq-islom adabiyotiga tatbiq etilishi o'zini oqlamaydi. Holbuki, Sharq-islom adabiyotining shu yo'nalishdagi namunalarini mohiyat e'tibori bilan siyarnoma deb nomlash mumkin. Shu jihatdan, sharqshunos Bahodir Nazarovning “islom agiografiyasi” atamasini Bahouddin Naqshband maqomatlariga nisbatan ishlatgani munozara uyg'otadi va muhokamani taqozo etadi [10, 21]. Negaki, Bahouddin Naqshband maqomatlari xarakteri jihatidan islomiy-irfoniy mazmunni ifodalaydi. Ularga “agiografiya” emas, “siyarnoma” atamasi muvofiq keladi. Ana shu nuqtai nazardan, Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari ham siyarnoma turkumiga mansubdir. Asar nainki o'zbek adabiyotida, balki Sharq adabiyotida siyarnoma yo'nalishidagi asarlarning mukammal namunasi sifatida islomiy-irfoniy va badiiy-estetik tafakkur takomilida alohida o'rin tutadi.

Adabiyotlar ro'yxati

(Использованная литература/ References):

1. Ali Şir Nevai I. c. Hayati, Sanati ve Kişiliği. Ankara 1965 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XVI + 307 say., 5 Resim. “Türk Dil Kurumu Yayınlarından-Sayı:239”
2. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
3. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Саккизинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
4. Alisher Navoiy. Tarixi muluki Ajam. /Alisher Navoiy kulliyoti. – Istanbul: Topkapi saroyi kutubxonasi, «Revan 808» nusxasi.
5. Al-Mo'jam al-Vasit. J.2. - Istanbul – Turkiya, Al-Maktabatul Islamiya, 1972. -S.467.
6. Ahmad ibn Muhammad ibn Ali al-Fayyumiyy. Al-Misbah al-Munir fi g'orib al-Sharh al-Kabir. – J:1. – Bayrut: Maktaba al-Alamiyya, 2009.
7. James T. Palmer. Early medieval hagiography. – UK, 2018, Arc Humanities Press, Leeds.
8. Imom Alovuddin Abu Bakr Mas'ud ibn Ahmad Al-Kosoniyy Al-Hanafiy. Badoius sano'i' fi tartibish sharo'i'. 7-jild. Bayrut: Dorul kutubil Ilmiya, 1986.
9. Muhammad ibn Muhammad ibn Adurrazzoq. Taj al-Urus. – J:12. – Quvayt: Tab'a al-Quvayt, 2006.
10. Назаров Б.Н. Ислом агиографияси тизимида мақоматнинг ўрни ва унинг бадий-услубий хусусиятлари (Баҳоуддин Нақшбанд мақоматлари асосида): филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 2000.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

11. Рабғузий, Носируддин. Қисаси Рабғузий. – Тошкент: Ёзувчи, 1990.
12. Робинсон А.Н. Жития святых. /Краткая литературная энциклопедия. -Москва.: Изд-во советская энциклопедия, 1964.
13. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – Toshkent: Tamaddun, 2018.
14. Xolid ibn Muhammad G'oys. Sohih al- Asar va Jamil al-Ibar min Siyrati xayr al-Bashar. – Jidda: Maktaba Rova'l al-Mumallika, 2010.
15. Шайх Усмонхон Темурхон Самарқандий. Тафсири Ирфон. 1, 3-жилдлар. – Тошкент: Sharq NMAK, 2019.
16. Эргашев Қ. Алишер Навоийнинг насрий услуби масалалари: Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 2022.
17. Қаюмов А. Навоийнинг умумий тарихга доир бир китоби тўғрисида. //Адабий мерос. – Тошкент, 1983, 1 (25)-сон.